

Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Η διαλεκτική*, Αθήνα 1988, σελ. 428.

Η Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία πρόσφατα εξέδωσε ένα τόμο με αξιολογικές Ανακοινώσεις με θέμα τη Διαλεκτική. Το θέμα όπως ήταν φυσικό προσεγγίστηκε από πολλές και ποικίλες οπτικές γωνίες.

Η πρώτη Ανακοίνωση του Προέδρου της Φιλοσοφικής Εταιρείας, καθηγητή κ. Κων/νου Βουδούρη (*Η εγκυρότητα του Διαλεκτικού λόγου*, σελ. 11-19) εστιάζεται στο πρόβλημα της νομιμότητας του Διαλεκτικού Λόγου. Αρχικά επιχειρείται μια διασάφηση του ερωτήματος που αναφέρεται στη νομιμότητα του βλέπειν, εξετάζει και θεωρεί τον κόσμο διαλεκτικά· τούτο γίνεται με την εξέταση των τριών περιπτώσεων θεώρησης των πραγμάτων (ή όπως ο συγγραφέας θέτει το θέμα με τα ερωτήματα α. «μπορούμε να βλέπουμε τα πράγματα όπως είναι βλέποντάς τα αντιθετικά»; β. «μπορούμε να βλέπουμε τα πράγματα όπως είναι βλέποντας αυτά και αντίθετικά»; γ. «μπορούμε να βλέπουμε τα πράγματα όπως είναι χωρίς να βλέπουμε αυτά αντιθετικά»;), οι οποίες περιπτώσεις δεν μπορούν ν' απορριφθούν ή ν' αμφισβητηθούν προκαταβολικά και συνεπώς οδηγούν στη νομιμότητα του βλέπειν τον κόσμο διαλεκτικά (σελ. 14).

Συστατικά στοιχεία του διαλεκτικού τρόπου του διανοείσθαι είναι το γνωστικό υποκείμενο και η αρνητικότητα. Η αρνητικότητα νοουμένη ως εναντιότητα, αντίθεση, αντιπαράθεση συγκροτεί την ήπια μορφή διαλεκτικής, ενώ όταν νοείται ως αντίφαση πραπέμπει σε μια μορφή ακραίας αλλά και μη λειτουργικής διαλεκτικής. Ανάμεσα στις διάφορες μορφές διαλεκτικής εμφανίζονται συγκεκριμένες δυσχέρειες που αφορούν την ορθότητα του διαλεκτικού λόγου· γι' αυτό είναι ανάγκη να προσδιοριστεί κάποιο κριτήριο αξιολόγησης. Η άποψη που επικρατεί στο θέμα αυτό είναι ότι «το κριτήριο αξιολόγησης του διαλεκτικού λόγου συνάπτεται άμεσα κατά πρώτον προς τη μορφή του λόγου αυτού, και δεύτερον προς συγκεκριμένες ερμηνευτικές του δυνατότητες» (σελ. 16). Η Ανακοίνωση αναφέρεται επίσης στις νεότερες μορφές διαλεκτικής, τόσο την εγγελιανή, όσο την μετεγγελιανή, οι οποίες διαφοροποιούνται μόνο ως προς τις οντολογικές τους προϋποθέσεις. Υποστηρίζεται ότι η άρση των οντολογικών προϋποθέσεων του εγγελιανισμού οδηγεί στην άρση της κατονομητότητας του διαλεκτικού λόγου πράγμα που συμβαίνει σ' όλες τις μορφές της μαρξιστικής διαλεκτικής και είναι η αιτία των διαφοροποιήσεων που επικρατούν στο χώρο της. Στο σημείο αυτό γίνεται μία προσπάθεια απόρριψης της νομιμότητας της «διαλεκτικής της φύσης», επειδή «η φύση νοουμένη υλιστικά δεν είναι δυνατόν να καταστήσει κατανοητό το πρόβλημα της κίνησης και της μεταβολής και μάλιστα της μεταβολής κατά ορισμένη τάξη χωρίς να συνάψει τη μεταβολή και το κοινωνικό γίνεσθαι, προς τον κινητήριο μοχλό της ιστορίας, προς την ανθρώπινη πράξη» (σελ. 17). Το πρόβλημα της μαρξιστικής και μεταμαρξιστικής διαλεκτικής έχει σχέση με την έννοια της αρνητικότητας την οποία όπως κι αν ερμηνεύσουν, αν δεν έχει λογικότητα, δεν μπορεί να συναφθεί με τη σκόπιμη ανθρώπινη πράξη για να δοθεί κατεύθυνση και νόημα στο γίνεσθαι» (σελ. 18). Η Ανακοίνωση καταλήγει στο να θεωρεί ότι η εγκυρότητα του διαλεκτικού λόγου τοποθετείται στο ιστορικοκοινωνικό γίνεσθαι όπου η έννοια της αρνητικότητας, ερμηνευόμενη είτε ως ετερότητα και διαφορά είτε ως καθοριστική αντίθεση καθιστά υποχρεωτική την εμπλοκή της ανθρώπινης πράξης.

Στον αντίθετο πόλο κινείται το θέμα της πολύ ενδιαφέρουσας, αλλά δεν θα λέγαμε και επίκαιρης πιά, Ανακοίνωσης του καθηγητή Ε. Μπιτσάκη (*Η διαλεκτική της Φύσης: το πρόβλημα της νομιμότητας*, σελ. 199-221) που, όπως εύλογα δηλώνει και ο

τίτλος της, επιχειρεί να θεμελιώσει φιλοσοφικά την αμφισβητούμενη νομιμότητα της διαλεκτικής της Φύσης που είναι ένα από τα συστατικά στοιχεία του μαρξισμού. Οι αναφορές που προβάλλονται σε συγκεκριμένα επιχειρήματα εναντίον της διαλεκτικής της φύσης περιορίζονται: α. στις θέσεις για μεταγενέστερες προσθήκες των Ένγκελς και Λένιν στο έργο του Μαρξ, β. στις θέσεις για την ύπαρξη αγεφύρωτου χάσματος ανάμεσα στο νεαρό Μαρξ και στον Μαρξ της ωριμότητας, γ. στο ερώτημα του Σαρτρ, αν έχουμε το δικαίωμα να μιλάμε για διαλεκτική της φύσης όπως μιλάμε για διαλεκτική της ιστορίας στο πλαίσιο της κατηγορίας της ολότητας και τέλος την άποψη της «σχολής» του Αλτουσέρ ότι η «αντικειμενιστική» απόκλιση του μαρξισμού που θέλει την υλιστική διαλεκτική θεμελιωμένη με γενικούς νόμους, μπορεί να οδηγήσει στη μεταφυσική της φύσης. Η επιχειρηματολογία υπέρ της διαλεκτικής της φύσης βασίζεται στην άποψη ότι «κάθε φιλοσοφία άξια του ονόματός της είναι στραμμένη προς το είναι» και η φιλοσοφία της φύσης συνεχίζει τη μεγάλη αυτή παράδοση που ανάγεται στους προσωκρατικούς (σελ. 203).

Η σχέση ανάμεσα στον Έγελο και στον Μαρξ είναι μια σχέση συνέχειας ως προς τη διαλεκτική και μια σχέση ρήξης ως προς τον ιδεαλισμό, ως προς την αλλαγή ταξικής άποψης, και την υπέρβαση της θεωρησιακής πρακτικής (σελ. 205). Αυτά οδηγούν τον Ένγκελς στην άρνηση της παραδοσιακής θεωρησιακής φιλοσοφίας και στο να στραφεί προς τις επιστημονικές προϋποθέσεις προκειμένου να μελετηθεί η διαλεκτική της φύσης. Προκύπτουν λοιπόν από επί μέρους άλλες προτάσεις καθολικού κύρους, που, ενώ εξάγονται απ' τις προηγούμενες, τις υπερβαίνουν και δεν γίνεται λόγος για επαγωγή. Είναι η διαλεκτική της Φύσης επιστήμη; Έχει νόμους με το κύρος των επιστημονικών νόμων; Στο πρώτο ερώτημα η απάντηση είναι πως η διαλεκτική της φύσης δεν είναι μια ειδική επιστήμη· οι νόμοι της, όπως τους διέτύπωσε ο Ένγκελς, δεν έχουν το κύρος των νόμων των άλλων επιστημών.

Δε μιλάμε για νόμους αλλά για προτάσεις, ή καλύτερα για θέσεις που στερούνται ίσως του κριτηρίου του εμπειρικού ελέγχου, είναι όμως ελέγξιμες με βάση το αν συμφωνούν ή όχι με την πραγματικότητα. Πρόκειται για προτάσεις σύμφωνες με τα δεδομένα των επιστημών και προτάσεις που προκύπτουν από τη γενίκευση και ταυτόχρονα τη φιλοσοφική υπέρβαση των εμπειρικών δεδομένων. Τελικά δε μιλά κανείς για μία διαλεκτική της φύσης αλλά για ένα ανοικτό στην επιστημονική και κοινωνική πράξη πεδίο που αναπτύσσεται δημιουργικά (σελ. 218). Στο πεδίο αυτό η διαλεκτική λογική αναγνωρίζεται ως ευρύτερη λογική που συλλαμβάνει το γίνεσθαι και την αντίθεση που δεν είναι αντίφαση. Πηγή της είναι η λογική των αντικειμενικών αντιθέσεων και διαδικασιών και συνδέεται με τα γνωσιολογικά και οντολογικά ερωτήματα. «Είναι η διαλεκτική του είναι και της νόησης» (σελ. 221.) Στην αντιπαράθεση με την τυπική λογική η διαλεκτική κερδίζει έδαφος λόγω της δυναμικότητας και της εμβέλειάς της. Η αδυναμία της τυπικής λογικής να την κρίνει οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι και ευρύτερη απ' αυτή.

Το θέμα δεν περιορίζεται σ' αυτή την προβληματική, αντιθέτως οι Ανακοινώσεις παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ποικιλία. Είναι εύλογη η ύπαρξη κάποιων θεματικών κύκλων που αναφέρονται στο θέμα διαχρονικά. Στην ενότητα που έχει θεματικό πυρήνα την πλατωνική διαλεκτική διακρίνουμε την πρωτότυπη δουλειά του Α. Νεχαμά (Σοφιστική, εριστική, αντιλογική, διαλεκτική, σελ. 35-43) στην οποία επιχειρείται μια σε βάθος έρευνα των σχέσεων φιλοσοφίας και σοφιστικής. Ήδη τον 4ο π.Χ. αιώνα δεν υπήρχε σαφής καθορισμός των όρων, «φιλοσοφία», «ρητορική», «διαλεκτική». Η πλα-

τωνική άποψη είναι ότι η διαλεκτική είναι η μονη μέθοδος της φιλοσοφίας, ενώ η «αντιλογική» και η «εριστική» αντιστοιχούν στη σοφιστική. Η απόδειξη όμως ότι η αντιλογική αντιστοιχεί στον σωκρατικό έλεγχο, αίρει τη μεθοδολογική διαφορά ανάμεσα στο Σωκράτη και τους σοφιστές και περιορίζει τη διαφορά τους ως προς τους σκοπούς που επιδιώκουν. Ο Σωκράτης αρνείται να παρουσιαστεί ως δάσκαλος· υποστηρίζει ότι είναι ανίκανος να διδάξει την αρετή, τη ρητορική ή ο,τιδήποτε άλλο. Απ' την άρνηση αυτή προκύπτουν και οι ηθικές διαφορές ανάμεσα σ' αυτόν και τους σοφιστές. Η στροφή του Πλάτωνα μετά το «Φαίδωνα» και η εμφάνισή του ως δασκάλου ταυτίζει τη φιλοσοφία με τους σκοπούς της σοφιστικής. Βεβαίως ο Πλάτων διαχωρίζει και πάλι τη θέση του, υποστηρίζοντας ότι η διαλεκτική ως μέθοδος επιχειρηματολογίας αποσκοπεί στην ανακάλυψη του πραγματικού και δεν οδηγείται από ονομαστικές, δηλ. φαινομενικές διακρίσεις. Το συμπέρασμα της Ανακοίνωσης μπορεί να συνοψιστεί στο ότι «η φιλοσοφία και η διαλεκτική δεν έχουν ούτε καθαρή αρχή ούτε καθαρό τέλος και η διαλεκτικότερη στάση απέναντί τους είναι και η διαλλακτικότερη· πρέπει να παύσουμε να θέτουμε όρια στην έκτασή τους» (σελ. 43).

Στον ίδιο κύκλο εντάσσεται και η Ανακοίνωση του ακαδημαϊκού Κ. Δεσποτόπουλου (Εισαγωγικά στη διαλεκτική του Πλάτωνα. σελ. 27-34), η οποία, όπως δηλώνει ο τίτλος της, κάνει μια γενική εισαγωγή στην πλατωνική διαλεκτική με έμφαση στον «έρωτα» νοούμενο ως την κινητική δύναμη της ψυχής στη διαλεκτική πορεία. Οι λόγοι για τον έρωτα στο «Φαίδρο» είναι η αφετηρία του Κ. Χατζηστεφάνου (Η έννοια της διαλεκτικής στον Πλάτωνα με ειδικότερη αναφορά στο «Φαίδρο». σε. 60-66), ενώ οι Γ. Αντωνόπουλος και Β. Καρασμάνης πραγματεύονται διαφορετικές όψεις της πλατωνικής διαλεκτικής.

Τη διαλεκτική του Αριστοτέλη εξετάζουν οι Κ. Κατσιμάνης (Δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις διαλεκτικής σύνθεσης στον Αριστοτέλη. σελ. 77-83) και Φ. Καργόπουλος (Διαλεκτική μέθοδος και αριστοτελική επιστήμη. σελ. 85-89).

Ο επόμενος ευρύς θεματικός κύκλος αναφέρεται στην εγγελιανή διαλεκτική. Ο Χ. Μαλεβίτσης (Πραγματικότητα και μύθος στη διαλεκτική του Εγέλου. σελ. 156-162) υποστηρίζει ότι ο Έγγελος επινοεί τη διαλεκτική ως μέθοδο για ν' ακυρώσει παντελώς την ύπαρξη του παραλόγου, καθιστώντας το στιγμή της δυναμικής του μυθικού λόγου. Από μια άλλη οπτική και με κύριο σημείο αναφοράς το ρήμα *aufheben* (καταργώ-διατηρώ) γίνεται από τον Μ. Μαρκάκη (Παρατηρήσεις στην εγγελιανή διαλεκτική. σελ. 192-197) του Εγέλου χωρίς όμως να προβαίνει ο συγγραφέας σε αξιολόγηση και εκτιμήσεις. Στο ερώτημα «αντίθεση ή αντίφαση;» ο Δ. Μούκανος (Η εγγελιανή έννοια της άρνησης. σελ. 163-167) επιχειρεί νά δείξει ότι η εγγελιανή έννοια της άρνησης προκύπτει από την έννοια της αντίφασης και όχι απ' εκείνη της αντίθεσης. Μια αναγωγή της «διαλεκτικής οντολογίας» των Πλάτωνα, Αριστοτέλη και Εγέλου σ' ένα «βασικό κατηγοριακό σχέδιασμα» προσπαθεί να κάνει ο Ι. Κουτσάκος (Το βασικό κατηγοριακό σχέδιασμα της διαλεκτικής οντολογίας στον Πλάτωνα, Αριστοτέλη και Έγελο. σελ. 137-147). Συγκριτική δουλειά γίνεται και απ' τον Κ. Κωβαίο (Ηράκλειτος, Έγελος και διαλεκτική, μια κριτική των απόψεων του Popper. σελ. 45-54). Η διαφωνία του Μαρξ στη θέση του Εγέλου ότι το σχήμα έλξη-άπωση δεν λειτουργεί στην αρχαία ατομική θεωρία, είναι το θέμα της Μ. Κουτλούκα (Το δίδυμο έλξη-άπωση στο Δημόκριτο και Επίκουρο, εγγελιανή άποψη και μαρξιστική θέση. σελ. 115-120). Η εργασία στον Έγελο, εκτός από τη συγκεκριμένη μορφή της στον οικονομικοκοινωνικό χώρο, νοείται και ως αφηρημένη πνευματική ενέργεια που οδηγεί το πνεύμα στην αυτοσυνειδησία

του· αυτό είναι το θέμα που παρουσιάζει ο Δ. Κούτρας (Η διαλεκτική της εργασίας στον Έγελο, σελ. 334-341).

Τον κύκλο της νεότερης φιλοσοφίας ολοκληρώνει μια αναφορά στον Schelling από την Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (Διαλεκτική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός, σελ. 178-185). Αναφέρεται ότι ο όρος «διαλεκτική σκέψη» που προτιμάται του όρου «διαλεκτική» δηλώνει τη διπλή υφή της σκέψης στη φιλοσοφία, την απορητική και τη δημιουργική, και προβάλλει όταν εμφανίζεται κάποια αντίσταση στην κατανόηση. Αντίθετα ο στοχασμός είναι η συνέχειά της και προϋποθέτει αποδέσμευση από λογικές κατηγορίες, αποσκοπώντας κατά βάθος στη σύλληψη της ολότητας. Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στον Schelling που διετύπωσε την άποψη ότι οι αντιθέσεις φανερώνουν την ουσία μιας ενότητας πραγματικής, και όχι ιδεατής· αυτός διέβλεψε επίσης πως η ενότητα δεν είναι «σύνθεση» ούτε προκύπτει από τεχνητή άρση των αντιθέτων. Το απόλυτο αυτό «πλάσμα» είναι επέκεινα κάθε σχέσης και κατά συνέπεια είναι το κατεξοχήν απρόσιτο στη νόηση. Πάνω στο «κενό πλάσμα» που ταυτόχρονα είναι και δεν είναι, σπάζουν όλα τ' αντίθετα και σ' αυτό ακριβώς είδε ο Schelling το ύψιστο ανυπόθετο, τη βούληση.

Η σχέση της διαλεκτικής με την επιστήμη διαγράφεται στις Ανακοινώσεις των Γ. Στολάκη (Η διαλεκτική και το κβαντομηχανικό αδιέξοδο, σε. 224-237), Α. Δεληγιώργη (Γιατί η διαλεκτική δεν είναι ψευτοεπιστημονική μέθοδος, σελ. 239-245) και Μ. Μπέγγου (Η διαλεκτική της φύσης στον W. Heisenberg, σελ. 247-251). Ματιές στη διαλεκτική μετά τον Marx ρίχνουν οι Ανακοινώσεις των Θ. Σταυρόπουλου (Η διαλεκτική μετά τον Marx, σελ. 270-276), Δ. Δημητράκου (Η μαρξιστική διαλεκτική σήμερα σελ. 277-282) και Ν. Χρόνη (Η διαλεκτική ως αυτοκριτική της νόησης και η αρνητική διαλεκτική σελ. 343-352).

Στις σύγχρονες θεωρίες για τη διαλεκτική αναφέρονται οι Ανακοινώσεις των Π. Τσελεμάνη (Προοπτικές του ρεαλισμού: διαλεκτική γνωσιοθεωρία και αναλυτική φιλοσοφία της γλώσσας, 255-261), Κ. Αντωνόπουλου (Λογική των τριών τιμών και διαλεκτική, μια αντίθεση σελ. 286-296), Λ. Κογκετσωφ και Λ. Ντόκα (Μαθηματική θεώρηση της λογικής και της διαλεκτικής, σελ. 321-333). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Ανακοίνωση του Π. Χριστοδουλίδη (Διαλεκτική και Λογική 299-306). Η στενή σχέση της διαλεκτικής με τον άνθρωπο είναι το θέμα των Γρ. Κωσταρά (Η διαλεκτική της Υπάρξεως σελ. 148-154) και της Α. Κελεσίδου (Διαλεκτική και Ελευθερία σελ. 421-427).

Αναφορά στον Heidegger γίνεται από τον Γ. Τζαβάρα (Διαλεκτική κίνηση της τέχνης στη φιλοσοφία του Heidegger σελ. 383-387) με την εξέταση τη διαλεκτικής κίνησης της τέχνης που συνίσταται σε μια κίνηση αποκάλυψης και επικάλυψης του καλλιτεχνήματος. Τέλος το πρόβλημα της ηθικής εξετάζεται από τη Μ. Δραγώνα-Μονάχου (Η διαλεκτική στην Ηθική, αναφορά στον A. Gewirth σελ. 399-402). Ο Gewirth προσπαθεί να θεμελιώσει έναν ηθικό ορθολογισμό, με ανεξάρτητη μεταβλητή ως κριτήριο των ηθικών κρίσεων, την ανθρώπινη πράξη. Η διαλεκτική μέθοδος στην περίπτωση αυτή λειτουργεί μέσα από τη βουλευτική σκοπιά του πράττοντος, εσωτερικά, σε πρώτο πρόσωπο. Απομένει ο χρόνος να δείξει εάν ο μονιστικός ηθικός ορθολογισμός του είναι ένα ad hominem επιχείρημα ή μια αναβίωση της αριστοτελικής διαλεκτικής.

Γενικά θα έλεγα πως ο τόμος αυτός είναι μια μεγάλη συμβολή στην αντιμετώπιση του προβλήματος της διαλεκτικής και αξίζει να διαβαστεί από όλους αν και οι Ανακοινώσεις που περιλαμβάνει δεν είναι όλες επιστημονικά ισότιμες.